

**"ושפני טמוני חול" (דברים לג יט)
מובאות מקרא בעתיקות ארצנו**

- ברשימה זו נדון במובאות מהמקרא שנתגלו בשרידי עתיקות שבארץ ישראל¹. עד כה נתגלו המובאות דלהלן²:
- א. "אל תשלח" (בראשית כב יב). "והנה איל" (שם יג).
 - ב. "וברכך ה' וישמרך. יאר ה' פניו אליך ויחנך" (במדבר ו כד-כה).
 - ג. "וברכך ה' וישמרך. יאר ה' פניו אליך. וישם לך שלום" (שם כד-כו).
 - ד. "ברוך אתה בבאך וברוך אתה בצאתך" (דברים כח ו).
 - ה. "זאב וטלה ירעו כאחד" (ישעיהו סה כה).
 - ו. "וראיתם ושש לבכם ועצמותיכם כדשא" (שם סו יד).
 - ז. "שלום על ישראל" (תהלים קכה ה; קכו ו).
 - ח. "אדם שת אנוש. קינן מהללאל ירד. חנוך מתושלח למך. נח שם חם ויפת" (דברי הימים א א א-ד).

א. אל תשלח (בראשית כב יב) והנה אייל (שם יג)

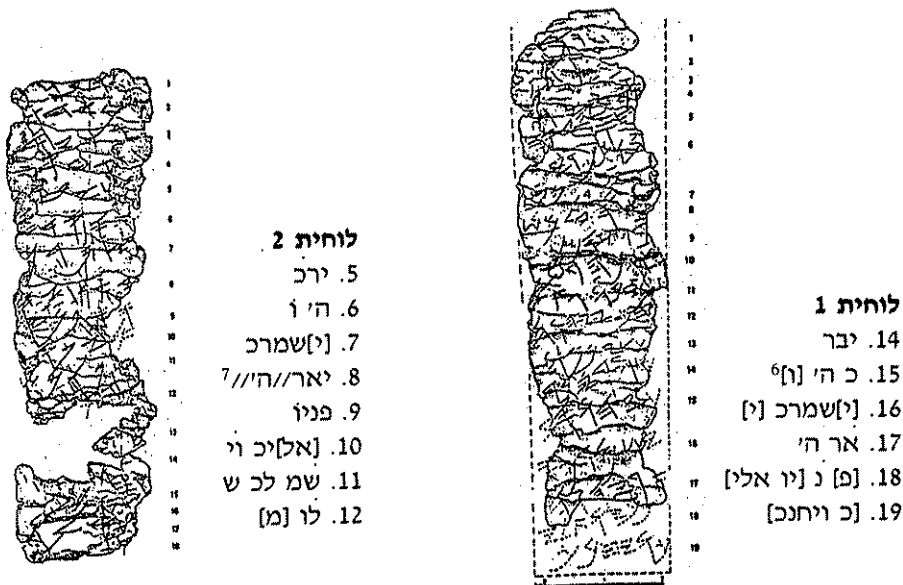

1. במינוח "מובאות מקרא" הכוונה למובאות [=ציטוטים] שנכתבו על ידי יהודים בשפה העברית. לא נכללו ברשימה זו: מובאות מהתורה השומרונית הכתובה בכתב עברי קדום. ראה י' נוה, "הכתובות הארמיות והעבריות מבתי הכנסת העתיקים", ארץ ישראל כ (ספר ידן), ירושלים תשמ"ט [להלן: נוה, הכתובות], עמ' 303-304, ושם ספרות; מובאות בשפה היוונית שמקורן בתרגום השבעים, ראה ל' רוט-גרסון, הכתובות היווניות מבתי הכנסת בארץ ישראל, ירושלים תשמ"ז [להלן: רוט-גרסון, הכתובות], עמ' 113. כמו כן לא נכללו כתובות ארמיות שהושפעו מלשון המקרא, כפי שנתגלה בחפירות בית הכנסת בעין גדי. ראה נוה, על פסיפס ואבן – הכתובות הארמיות והעבריות מבתי כנסת עתיקים, ירושלים תשל"ח [להלן: י' נוה, פסיפס ואבן], עמ' 66 הערה 1.
2. תעתיק המובאות נכתב כאן על-פי נה"מ (=נוסח המסורה). בדיון שבהמשך תובאנה המובאות ככתבין המדויק, כפי שנחשפו, פרט לשם ה' שיובא בקיצורו המקובל. ראה כתובת ב (ברכת כהנים).

ציור זה הוא חלק מרצפת הפסיפס שנחשף על-ידי אייל סוקניק, בשנת 1929, בעתיקות בית אלפא. צי אילן כתב אודות הציור³: "הספין הראשון מתאר במלואה את עקידת יצחק... מן השמים יוצאת כף יד גדולה, הבאה לסמל את מלאך ה' הדובר אל אברהם ומתחתיה הכתובת 'אל תשלח'. תיאור כף היד מושפע כנראה מתיאורים שהיו נפוצים באותה עת... מתחת לקטע זה מתואר איל קשור לעץ ומעליו המלים 'והנה אייל'. האיל ניצב במאונך, אולי מרצון להדגים את האמור שהאיל נאחז בסבך בקרניו... מאחור נראים שני הנערים המובילים את החמור..."⁴.

ב. ברכת כהנים מכתף הינום

גי ברקאי חשף בחפירה ארכיאולוגית בכתף הינום שתי לוחיות כסף קטנות שעליהן היה נוסח מקוצר של ברכת כהנים. לוחיות הכסף נתגלו בקבר שזמנו מהמחצית השנייה של המאה השביעית לפנה"ס⁵.

3. בספרו: בתי-כנסת קדומים בארץ ישראל, תל-אביב תשנ"א, עמ' 175, ושם ספרות. ראה גם נוה, פסיפס ואבן (בית אלפא).
4. מעניין להשוות תיאור העקידה שבפסיפס זה עם ציורו של משה מזרחי (ראה חלק מהציור בנספח שבסוף הרשימה), שצויר בשנת תרפ"ו, שלוש שנים קודם שנחשפה רצפת הפסיפס. ביצירה אחרת של צייר זה מופיעים רעיונות אלה בשנת תר"ע (1910). ראה העתק היצירה בסידור "כלל ישראלי" שבעריכת י' פריד וי' רפל, תל-אביב, תשנ"א-1991, עמוד 80.
5. ראה גי ברקאי, "ברכת כהנים על לוחיות כסף מכתף הינום בירושלים", קתדרה 52 (ירושלים 1989), עמ' 37-76 [להלן: ברקאי, ברכת כהנים]; מ' הרץ, "ברכת כהנים מכתף הינום – המשמעות המקראית של התגלית", שם, עמ' 77-89 [להלן: הרץ, ברכת כהנים].
6. הקריאה ע"פ ברקאי, שם עמ' 52. שים לב לתעתיק: המובאה ע"פ כתיבת השורות כך שישנן מלים המתפרשות בשתי שורות, () = קריאה מסופקת; [...] = השלמה. בלוחית נכתב שם ה' באותיותיו אבל בתעתיק נכתב בקיצורו. שם ה' באותיותיו נתגלה גם בכתובת מכונתילת עגירוד שבסיני, ראה ז' משל, כונתילת עגירוד: אתר מקודש מתקופת המלוכה בגבול סיני, קטלוג מוזיאון ישראל, מסי 175, ירושלים תשל"ח, עמ' 19.
7. שם ה' נכתב בשתי שורות. שים לב לקווים האלכסוניים המופיעים משני צדי שם ה', וזאת כנראה להבדיל תיבה זו מיתר התיבות בגלל קדושת שם ה'.

ברקאי קבע כי "לפי תוכן הכתובות שבלוחיות הכסף ולפי מקבילות מאוחרות שצורתן זהה, ניתן בהחלט לומר שחפצים אלה שימשו כקמיעות"⁸. השימוש בלוחיות כקמיעות מסביר את נוסחון הקצר יותר מהנוסח שבמקרא, שכן זוהי דרכם של כותבי קמיעות.

מעקדת יצחק לברכת כהנים

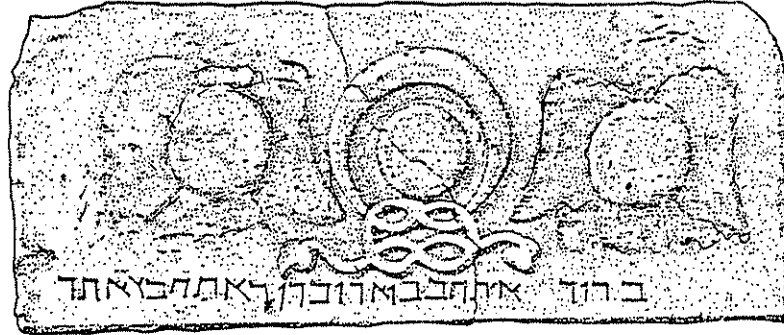
לאברהם אבינו נאמר קודם צאתו מחרן: "ואברכך... והיה ברכה. ואברכה מברכך... ונברכו בך כל משפחות האדמה" (בראשית יב ב-ג). לאחר שעמד אברהם בניסיון העקידה נתברך בלשון שבועה: "...כי ברך אברכך... והתברכו בזרעך כל גויי הארץ" (שם כב יז-יח). על דברי אברהם לנעריו בלכתו לעקדה "נלכה עד כה" (שם ה) נאמר במדרש הגדול⁹:

"ר' אליעזר אומר לראות מה יהיה בסוף כה, שנאמר 'כה יהיה זרעך' (בראשית טו ה). מלמד שהראהו הקב"ה לאברהם מזלו של יצחק ושמו כה, שנאמר 'כה יהיה זרעך'. ויש אומרים מקום מקדש הראהו, שנאמר ויאמר לו כה. אמר לו עתידין כהנים לעמוד מבניך והן פורשין את ידיהן במקום הזה ומברכין את ישראל. נאמר כאן 'כה יהיה' ונאמר בברכת כהנים 'כה תברכו' (במדבר ו כג)."

ברכת הכהנים הכתובה בספר במדבר ו כב-כו היא פירוש-הרחבה לברכה שבספר ויקרא ט כב: "וישא אהרן את ידו (ידיו-קרי) אל העם ויברכם". ודרשו חז"ל בירושלמי תענית (פ"ד ה"א): "ברכה זו סתומה היא עד שבא הכתוב ופירשה י'ברכך ה' וישמרך..."¹⁰.

8. שם, עמ' 71. על קשר אפשרי שבין הכהנים ללוחיות אלה ראה הרן, הני"ל בהערה 5, עמ' 84. לדעתו קיים קשר לשוני-סגנוני בין ברכת הכהנים לתהלים סז ב. עיי"ש. הרן דן בנוסח הלוחיות ובנוסח ברכת הכהנים והקשרם לתורת "המקורות" שבביקורת המקרא. לעני"ד דיון זה מיותר הן מפני שלפנינו קמיעות כפי שקבע ג' ברקאי והן מפני האיסור להעתיק – שלא לצורך קדושה – פסוק בשלמותו. ראה ירושלמי מגילה ג, וכן בבלי גיטין ו ע"ב. וכן בהערה 25 להלן. אודות כתיבתן של קמיעות ראה גם ע' דיוויס, אמנות יהודית עממית, ירושלים תשל"ח, עמ' 62-63; א' יצחקי, לחש וקמיע, ירושלים 1981.
9. בראשית על אתר (עמ' שנב). ובהערות צוינו המקורות המקבילים (שם). בנוסח המדרש שליצחק = של יצחק, כפי הגיית יהודי תימן, שמדרש זה הובא מגלותם. במדרש רבה לבמדבר (פרשת נשא), פרשה יא סימן ב כתוב: "משגיח מן החלונות" – בשעה שאמר הקדוש ברוך הוא לאהרן ולבניו: 'כה תברכו את בני ישראל וגו' אמרו ישראל לפני הקדוש ברוך הוא: רבון העולמים, לכהנים את אומר שיברכו אותנו?! אין אנו צריכין אלא לברכותיך ולהיותנו מתברכים מפיד. הדא הוא דכתיב: 'השקיפה ממעון קדשך מן השמים וברך את עמך את ישראל' (דברים כו טו). אמר להם הקדוש ברוך הוא: אף על פי שאמרתי לכהנים, שיהיו מברכין אתכם, עמהם אני עומד ומברך אתכם. לפיכך הכהנים פורשין את כפיהם, לומר שהקדוש ברוך הוא עומד אחרינו. ולכך הוא אומר: 'משגיח מן החלונות' – מבין כתפותיהם של כהנים, 'מציץ מן החרכים' – מבין אצבעותיהם של כהנים. 'ענה דודי ואמר לי' – 'ואני אברכם' (במדבר ו כז). 'כה תברכו' – הדא הוא דכתיב: 'ואעשך לגוי גדול וגו' (בראשית יב ב). על-פי לשונות הברכה אלה נבין את דברי ה' לבלעם: "לא תאד את העם כי ברוך הוא" (במדבר כב יב), וכן פירש רש"י לכתוב "ויחבש את אתנו" (שם כא): "אמר הקב"ה: רשע, כבר קדמך אברהם שנאמר 'וישכם אברהם בבקר ויחבש את חמוריו...'. פעולת אברהם בהליכתו לעקידה היא בבחינת 'מעשה אבות סימן לבנים', המעניק לבניו אחריו זכות והצלה בשעת צרה. למקור דברי רש"י השווה למדרש תנחומא לבמדבר (שם). הצייר מ' מזרחי (הני"ל בהערה 4) כלל בציוריו את המוטיבים האלה: עקידת יצחק, מקום המקדש, הכותל המערבי, ובשני הציורים משולבים פסוקי ברכת כהנים. סביר מאוד שדברי המדרשים (הגדול ותנחומא) היו הבסיס הרעיוני לציוריו של אומן זה שחי בירושלים והיה סופר סתיים. ראה מ' בן-דב, הכותל, תל-אביב, תשמ"א, עמ' 249. [להלן: בן-דב, הכותל]. על הקשר שבין ברכת כהנים ובין בית המקדש ובית הכנסת ראה ש' ספראי, "בית המקדש ובית המקדש", בתוך א' אופנהיימר (עורך), בתי כנסת עתיקים, ירושלים תשמ"ח, עמ' 33-37.
10. וכן פירש רש"י שם. המקור לפירוש רש"י הוא בתלמוד ירושלמי, כפי שהעיר כבר הרמב"ן בפירושו (שם).

ג. ברוך אתה בבואך וברוך אתה בצאתך (דברים כח ו')

המובאה כתובה על משקוף של בית הכנסת העתיק במרות אשר נחשף על ידי צ' אילן¹¹. לדעת החופר, הכתובת נוספה למשקוף לאחר שנבנה בית הכנסת¹². במדרש תנחומא (פרשת כי תבוא) דרשו את הכתוב: "ברוך אתה בבואך, על תנאי, בבואך לבתי-כנסיות ולבתי-מדרשות. וברוך אתה בצאתך, מבתי-כנסיות ומבתי-מדרשות".

על מדרש זה העיר החופר: "נוסח זה של המדרש הוא ממאות ו-ח. נראה שבאותה עת הייתה דיעה שקשרה את קיום המצוות בהליכה לבתי-כנסת ולבתי-מדרש. אם כך הרי מובן מדוע נקבעה כתובת זו בכניסה לבית המדרש במרות"¹³. מובאה זו היא חלק מסדרת ברכות שבפתיחה לתוכחה של פרשת כי תבוא. ובמדרש

11. פרטים נוספים אודות החפירה והמימצאים הנוספים ראה צ' אילן וע' דמתי, מרות – הכפר היהודי הקדום, תל-אביב תשמ"ח-1988 [להלן: אילן, מרות]. וכן צ' אילן, "בית הכנסת ובית המדרש במרות", בתוך: א' אופנהיימר (עורך), בתי כנסת עתיקים, ירושלים תשמ"ח, עמ' 231-266. [להלן: אילן, "בית הכנסת"].

12. אילן, מרות, עמ' 77, ונימוקו: "שמיקום הכתובת אינו תואם בכל את התיאור שמעליה".

13. שם. לכתוב זה פירושים שונים במדרש רבה לדברים (פרשה ז ה) דלהלן: "ברוך אתה בבואך" – אמר ר' יהודה בר סימון: המקרא הזה מדבר במשה. 'בבואך', זה משה, בניאתו לעולם קרב רחוקים, זו בתיה בת פרעה. 'וברוך אתה בצאתך', זה משה, ביציאתו מן העולם קרב רחוקים, זה ראובן. מנין, שנאמר 'יחי ראובן ואל ימות' (לג ו). דבר אחר: 'ברוך אתה בבואך' – בפרקמטיא שלך. 'וברוך אתה בצאתך' – בפרקמטיא שלך. ודוד מפרשה: 'יהי ישמר צאתך ובואך' (תהלים קכא ח). דבר אחר: 'ברוך אתה בבואך' – בביאתך לעולם. 'וברוך אתה בצאתך' – ביציאתך מן העולם. אמר ר' ברכיה: כתיב: 'עת ללדת ועת למות' (קהלת ג ב) – וכי אין אנו יודעין שעת היא שאדם נולד ועת היא שאדם מת? אלא אשרי אדם שעת מיתתו כעת לידתו. מה בשעת לידתו נקי, אף בשעת מיתתו – נקי. הוי: 'ברוך אתה בבואך וברוך אתה בצאתך'. הד לשני הפירושים האחרונים שבמדרש מצוי בכתובת על גבי מצבת קבורה מסוריה. במצבת קבורה זאת מובאות נוספות מדברים כח. ראה

P.J. Frey, Corpus Inscriptiourum Iudaicarum, Roma, Vol II, 1956, No. 823

במצבת קבר נוספת מאיטליה 'אור זרוע לצדיק ולישרי [...] שמחה' (תהלים צז יא), שם מס' 629. מובאות נוספות בכתובת מס' 822 (דברים ז טו; שם כח ה).

רבה מצינו דיעה כי הברכות שבפרשת כי תבוא מהוות פירוש-הרחבה לברכת כהנים שבספר במדבר ו כב-כו¹⁴:

"יברכך ה' – בברכה המפורשת בתורה: 'ברוך תהיה מכל העמים' (דברים ז יד), 'ברוך אתה בעיר' 'ברוך טנאך'... 'ברוך אתה בבואך'... (שם כח, ג-ו), 'ובאו עליך כל הברכות האלה וגו' (שם ב)".

ד. זאיב וטלה ירעו כאחד (ישעיהו סה כה)

מובאה זו מופיעה ברצפת הפסיפס של בית הכנסת במרות¹⁵. המובאה היא חלק מנבואת נחמה שעתידה לבוא על עם ישראל באחרית הימים.

לשון הכתוב בשלמותו: "זאב וטלה ירעו כאחד/ואריה כבקר יאכל תבן/ונחש עפר לחמו./לא ירעו ולא ישחיתו בכל הר קדשי/אמר ה'".

סמוך מאוד למובאה זו שרד חלק מציור פסיפס המתאר טלה וזאב הרועים יחדיו.

14. במדבר רבה, פרשת נשא, וכן במדרש ספרי על אתר. ראה גם ב"תורה תמימה" נשא, סימן קמד. שים לב, שבמדרש שהובא לעיל (הערה 13) הכתוב "ברוך אתה בבואך..." מפורש על ידי דוד: "הי ישמור צאתך ובואך" (תהלים קכא ח). יש להעיר, שברכת "צאתך ובואך" נשתמרה ביוונית ברצפת פסיפס בכנסייה שנחשפה בבית שאן (ע"פ צי אילן, מרות, עמ' 79). פסוק זה במלואו, בשפה היוונית, מופיע בפסיפס עתיק המצוי כיום בכנסיית גליקטו שבירושלים. ראה ז' וילנאי, אריאל, טורים 1373-1374. כמה סמלי הדבר שהכתובת שנחשפה במרות הובלה לירושלים, וכיום היא נמצאת בכניסה הראשית של מוזיאון ישראל, כך שהבאים למוזיאון רואים את הכתובת בבואם ובצאתם. הנדידה של המשקוף העליון מבית הכנסת במרות נותנת משמעות מיוחדת לדבריו של ר' אלעזר הקפר: "אל תהא כמשקוף העליון שאין יד בני אדם יכולה ליגע בה, ולא כאסקופה העליונה שמבלעת פרצופות, ולא כאיסקופה האמצעית שמנפת הרגלים, אלא הוי כאסקופה תחתונה שהכל דשין בה וסוף כל הבנין נסתר והיא במקומה עומדת" (אבות דרבי נתן, ובמקבילות). מה נפלא הדבר שדבריו של ר' אלעזר התגשמו במשקוף של בית מדרשו, אשר נתגלה בכפר דבורה שבמרכז הגולן.

15. מרות, עמ' 79-80. פירוש זה על הגאולה העתידה מצוי גם במדרש אגדה המובא בפירוש רש"י (על אתר): "ומדרש אגדה... לפי שמצינו שעשו נופל ביד בני יוסף, שנאמר 'ובית עשו לקשי (עובדיה). אבל ביד בני שאר השבטים שנמשלו לחיות לא מצינו, לכך נאמר 'ואריה כבקר יאכל תבן', אותם השבטים שנמשלו כאריה, כגון: יהודה ודן כיוסף שנמשל כשור יאכלו אותו שנמשל כתבן". כלומר, עשו הוא הקש, הוא התבן. יש להעיר, כי בספרות חז"ל עשו כינוי לרומא או לנצרות, כך שיש לראות במדרש הד לציפייה לגאולה שלימה מתחת עול רומא או ביזנטיון. ואכמ"ל.

ה. וראיתם ושש לבכם ועצמותם כדשא (ישעיהו סו יד)

וראיתם ושש לבכם ועצמותם כדשא

המובאה מופיעה על אחת מאבני הכותל מתחת לקשת רובינזון. גודל האותיות החקוקות כ-8 ס"מ. לדעת מ' בר־דב, זמנה של הכתובת "כפי הנראה בין המאות הרביעית-השביעית לספירה"¹⁶. יש להעיר, שמובאה זו היא אחת מתוך כתובות רבות שנחקקו בחומת הר הבית ובסביבתו¹⁷. קשה לקבוע בוודאות את המציאות ההיסטורית המשמשת רקע לכתובת זו¹⁸.

ו. שלום על ישראל (תהלים קכה ה; קכו ו)

עד כה נתגלתה מובאה זו בארבעה אתרים¹⁹.

מס' 1: יריחו

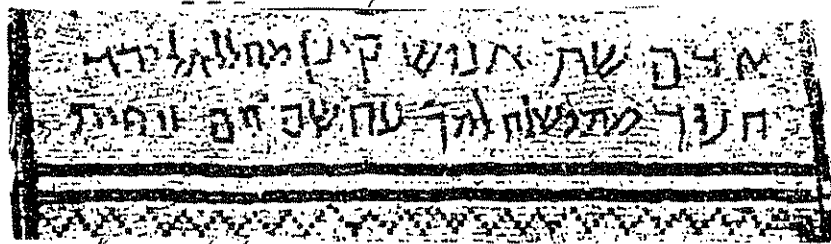
מס' 2: חוסייפה

16. כתובות מספרות, עמ' 170-171. דיון בכתובת זו ראה מ' בר־דב, "כתובות עבריות חקוקות באבן מהר הבית וסביבתו", קתדרה 40 (תשמ"ו-1986), עמ' 16-18 [להלן: בר־דב, כתובות], וכן בר־דב, הכותל, עמ' 249-251, הני"ל חפירות הר הבית, ירושלים 1982, עמ' 220-222.
17. בר־דב (שם, עמ' 3-30) ריכז את כל הכתובות, כולל אלה שנתפרסמו לראשונה, בצירוף ביאור קצר וסיכום ממצאים. באחת הכתובות נתגלה שם ה' כתוב באותיותיו, והיא מהמאה ה-7-8 לספירה (שם, עמ' 19). ראה לעיל הערה 6.
18. בר־דב מעלה אפשרויות שונות (שם, עמ' 18-19). ייתכן שזו כתובת מתאה, מעין גרפיטי שבימינו, נגד הגזירה שאסרה על יהודים להתקרב להר הבית. אם השערה זו נכונה הרי שהיא מסבירה את שגיאת הכותב 'ועצמותם' במקום 'ועצמותיכם'.
19. כאן הובאו המובאות מיריחו ומחוסייפה שבהן המובאה הנידונה במלואה, בניגוד לעין גדי (נוה, פסיפס ואבן, עמ' 107), וסוסייה (שם, עמ' 115) שבהן מובאה זו משולבת בתוך כתובת גדולה יותר. הצירוף 'שלום על כל ישראל', שאינו מצוי במקרא, נחשף בעתיקות בית הכנסת בגרש שבעבר הירדן המזרחי (שם, עמ' 86). צירוף זהה בתוכנו, אבל נכתב ביוונית, נמצא בחולדה ובגרש (ריט-גרסון, הכתובות, עמ' 46, 54), וכן בחורבת חברה שליד יבנה (נוה, שם, עמ' 66, הערה 1).

כתובת מס' 1 נחשפה בבית הכנסת העתיק שביריחו ושוזמנו מהמאה הרביעית-
חמישית לספירה²⁰. כתובת מס' 2 נחשפה בשנת 1933 בשרידי בית הכנסת העתיק שבכפר
עוספייה שבמרומי הכרמל. עוספייה היא חוסייפה שבמקורותינו²¹.

ז. אדם שת אנוש קינן מהללאל ירד
חנוך מתושלח למך נוח שם חס ויפית
(דברי הימים א א א-ד)

מובאה זו היא חלק מכתובת ארוכה שנחשפה בשרידי בית הכנסת העתיק בעין גדי²².
הכתובת כללה רשימת אבות עם ישראל, חודשי השנה מזלות ועוד.

בין נוסח המסורה לנוסח המובאות

רוב השינויים שבין נוסח המקרא לנוסח המובאות שברשימה זו מתבטא בכתיב
המלא שבמובאות.

מובאות	מסורה	המקור
אייל	איל	בראשית כב יג –
בבואך	בבאך	דברים כו ו –
זאיב	זאב	ישעיהו סה כה –
נוח	נח	דה"א ד –
ויפית	ויפת	דה"א ד –

20. ראה נוח, שם, עמ' 103. דיון מפורט בנוסחאות הברכה של בית הכנסת ביריחו והשוואתם לבתי כנסת
אחרים ונוסחאות הברכות שבתפילה ראה ג' פרסטר, "כתובות מבתי הכנסת העתיקים וזיקתן
לנוסחים של ברכה ותפילה", קתדרה 19 (תשמ"א-1981), עמ' 11-40, במיוחד עמ' 15-17. וכן בדברי
ההשלמה של א' הורביץ (שם, עמ' 41-43) וי' יהלום (שם, עמ' 44-46).

21. במשך הדורות נשתבש השם העברי חוסייפה והפך לעוסייפה, עקב חילופי ח.ע. שיבושם של אנשי
חיפה, וכנראה גם סביבתם הקרובה כדוגמת חוסייפה, ידוע ממקורותינו, ראה בבלי מגילה כד ע"ב.
שיבוש דומה נשתמר בישוב המקראי בית חורון שנשתמר בפי הערביים בית עור. הכתובת שנחשפה
בעוספייה (=חוסייפה) שולבה בשטר כסף בערך של לירה אחת שנהג במדינת ישראל בשנות ה-60.

22. נוה, פסיפס ואבן, עמ' 106 ואילך.

ראוי להדגיש כי לכתובות אלה אין חיוב הלכתי כלשהו לגבי נוסח כמו למשל בספר תורה המשמש בקריאה בציבור²³.

השינויים הנוספים שראויים לציון הם:

1. דברים כח ו: **בְּאֶתְךָ**.
כאן מופיעה האות הסופית ץ בתוך המילה וכדוגמתה מצאנו בכתובת עוזיה²⁴; לכה התית/טסי עוזיה/מלך יהודה/ולא **לספתח**.
וכן בישיעיהו ט ו: "**לסרבה המשרה**". מ"ם פתוחה המופיעה בסוף תיבה ראה בנחמיה ב יג: "המ פרוצים" (כתיב).
2. ישעיהו סו יד: **ועצמותם** ובה"מ: ועצמותיכם.
אודות שינוי זה כתב מ' בן-דב: "אין לדעת האם לפנינו נוסח אחר, קדום, של ישעיהו, שגיאית מעתיק, או שמא תיקון מכוון של האומן חוקק הכתובת..."²⁵.
נוסף לשינויים אלה, כבר הוזכרו לעיל "קיצורי" הפסוקים של ברכת הכהנים מכתף הינום²⁶.

טבלה מסכמת לכתובות של המובאות

המובאה	זמנה ²⁷	מלים/אותיות ²⁸	חומר הכתיבה	מקום הגילוי
א. עקידת יצחק	מאה 6 לספירה	4	פסיפס	בית-כנסת בית אלפא
ב. ברכת כהנים (1)	מאה 7 לפנה"ס	6	לוחית כסף	בקבר שבירושלים
ברכת כהנים (2)	מאה 7 לפנה"ס	10	לוחית כסף	בקבר שבירושלים
ג. דברים כח ו	מאה 6-8 לספירה	6	משקוף אבן	בית כנסת מרות
ד. ישעיהו סה כה	מאה 6-8 לספירה	4	פסיפס	בית-כנסת מרות
ה. ישעיהו סו יד	מאה 4-7 לספירה	5	אבן קיר	ליד הכותל המערבי
ו. שלום על ישראל ²⁸	מאה 4-5 לספירה	3	פסיפס	בתי-הכנסת ביריחו ובחוסייפה שבכרמל
ז. דה"א א א-ד	מאה 6 לספירה	13	פסיפס	בית-כנסת בעין גדי

23. כתיב מלא בכתובים מקראיים במגילות ים המלח, ואכמ"ל.

24. כתובות מספרות, עמ' 252-253.

25. "כתובות", עמ' 17, ובהערה 41 כתב בן-דב את השערתו של ד"ר ז' ורהפטיג: "ששיבוש נוסח המקרא בכתובת... נובע מהכלל היהודי שכל המעתיק מקרא חייב לשבש או לא לסיים את הכתיבה כדי שלא לפגוע בקדושת הנוסח המקראי". ראה גם הערה 18.

26. ראה לעיל הערה 8.

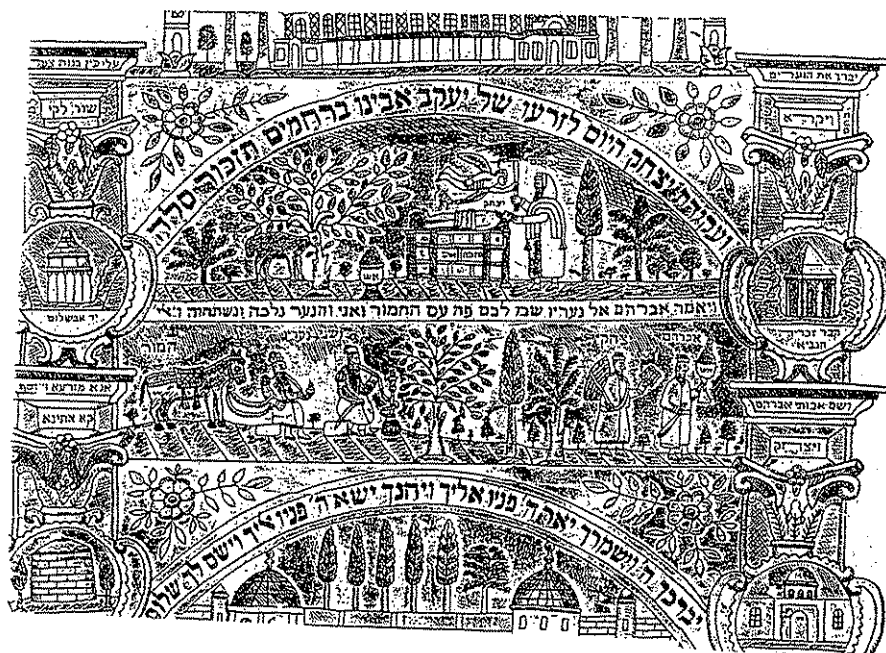
27. בקביעת זמנן של המובאות חלוקות הדעות. כאן נכתב על-פי המקורות האלה: א – "נוה, פסיפס ואבן; ב – ג' ברקאי, "ברכת הכהנים", ג-ד – צ' אילן, מרות; ה – מ' בן-דב, "הכתובות"; ו – "נוה, שם; ז – כתובות מספרות.

28. המניין כולל גם אות או מלה שקריאתה מסופקת, אך לא כאלה שהושלמה קריאתן. סך כל האותיות שנמצאו 191, ומספר המלים 51.

29. ראה הערה 19 לעיל.

אמת מארץ תצמח

המובאות שנידונו לעיל מייצגות את ספרי המקרא לפי תורה-נביאים-כתובים. כל המובאות נתגלו במבנים שיש להם קשר כלשהו לקדושה, כגון: בית כנסת, קבר ואף ליד הכותל המערבי, שריד מחומת בית המקדש השני. הכתובות נכתבו בחומרי כתיבה שונים (פסיפס, אבן, לוחיות כסף) ובאותיות בגדלים שונים, החל ממילימטרים ספורים ב"ברכת כהנים" וכלה בכתובת הנחמה ("יוראיתם ושש לבכסי"). הכתובות מייצגות תקופות שונות, ומכאן שנכתבו בסוגי כתב שונים, כגון: עברי קדום, אשורי וכו'. רוב הכתובות נחשפו לאחר הקמת המדינה והן מעניקות לעם השב אל אדמתו הרבה עוז ותעצומות נפש בתקופה שכה הוא זקוק להם. בתגליות של את החופר עדות רבה לעט הסופר. נושאן של רוב המובאות ברכה ושלוש. ה' עוז לעמו יתן, ה' יברך את עמו בשלוש.

נספח: הצייר משה בן שלום מזרחי, שנת תרפ"ו-1926. בציור זה רק חלק מציור מקיף יותר שבראשו "מקום מקדשנו" ובתחתיתו "מקום הכותל המערבי". שים לב, עקידת יצחק מתוארת בשני ספינים. השווה לתיאור עקידת יצחק מבית אלפא. על-פי הפסוקים המובאים נראה שהצייר מקשר בין מקום המקדש לעקידת יצחק ולברכת כהנים כפי שנכתב בגוף המאמר (הערות 4, 9).